

Lidová etymologie

Patří do okruhu mylných jazykových postupů.

Je založena na nesprávné slovní analýze etymologicky sémantické, na povrchní a libovolné asociaci s jiným slovem, která vychází z přirozené tendence mluvčích měnit značková slova v popisná, slova neprůhledná v průhledná, vřadit slova etymologicky neprůhledná, izolovaná, do některého etymologického hnízda, kam od původu nepatří. Jde tedy o snahu reinterpretovat dané slovo. Tím se liší od vědeckého výkladu, který musí respektovat zákonitosti hláskového vývoje, tvarosloví a slovtvorby a pravděpodobnost sémantického vývoje.

Na českém území v předhumanistickém období i v období renesance a humanismu byly lidové etymologie obvyklou součástí historických próz, kronik apod., většinou ve formě tzv. **genetických legend**. Šlo především o výklad vlastních jmen, v pozdním humanismu pak i o výklady apelativ. Tyto tzv. bakalářské etymologie se objevují v dílech Jana Husa, Jana Blahoslava a dalších.

Do lingvistiky uvedl téma lidové etymologie německý jazykovědec **Ernst Förstermann** (1822–1906). V roce 1852 uveřejnil s velkým ohlasem článek „Über deutsche Volksetymologie“ v prvním čísle časopisu *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* (známější pod zkratkou **KZ** = Kuhns Zetschrift) a tato studie se stala jedním z důležitých momentů v rozvoji etymologie v 19. století. Lidová etymologie byla poprvé definována a popsána. Förstermann chápal lidovou etymologii jako přirozený proces probíhající v rámci běžných jazykových změn. Později se začala zdůrazňovat patologická a destruktivní povaha lidové etymologie a zpochybňovala se její spontánnost. Podle F. de Saussurea je lidová etymologie zásadně a vždy úmyslná.

Francouz **Jules Gilliéron** (1854–1926) svými pracemi opět změnil nahlížení na lidovou etymologii, když ji vnímal jako přirozený jev jazykové reality.

Francouzský jazykovědec **Albert Dauzat** (1877–1955) se věnoval teoretickým aspektům lidové etymologie a zavedl pro ni nový termín „*attraction paronymique*“. Od něj termín **paronymická atrakce** (← lat. *ad-trahō* ‘přitahuji’) převzala např. polská jazykovědná škola – **Jan Baudouin de Courtenay** (1845–1929), **Jan Karłowicz** (1836–1903) aj.

Další autoři, jejichž práce ovlivnily pojetí a výzkum lidové etymologie:

švýcarský filolog **Walther von Wartburg** (1888– 1971)

francouzský keltolog **Joseph Vendryes** (1875– 1960)

italský lingvista **Vittore Pisani** (1899–1990)

V české jazykovědě zůstávala po celé století až do vydání monografie **Jiřího Rejzka** *Lidová etymologie v češtině* (2009) jedinou zevrubnou prací, dnes cennou zejména z hlediska shromážděného materiálu, monografie **Josefa Černého** *Příspěvky k české etymologii lidové* (1894).

Předpokladem lidové etymologie je (1) etymologická izolovanost slov – podléhala jí proto jednak slova domácí, která se v důsledku deetymologizace dostala na periferii lexikálního systému, jednak především výpůjčky z cizích jazyků;

(2) zvuková podobnost takového izolovaného slova s některým slovem v postavení „silném“, neboli vztah paronymický.

Typy:

1) **asonance** (= atrakce „**ad sonitum**“) – změna na základě vnější podobnosti znění, bez sémantických souvislostí:

např. p. **pański** *Pilat* – „panský“ místo „pontský“;

plátek ‘bezvýznamný, špatný časopis’ (← něm. *Blatt* ‘list, časopis, noviny’), zatímco *plátek* ‘tenká destička, plíšek’ = deminutivum k *plát* ‘deska’ ← střhn. *plate*, *blate* ‘deskový pancíř; skalní deska; mísa aj.’ ← přes francouzštinu z vulglat. **platta* ‘rovná plocha’;

purpura ‘směs kadidla a vonných dřev, které při zapálení voní’ (fr. st. *pot-pourri* ‘ragú, míchanice, směs’ → angl. ‘směs vonných látek’). V č. slovo asociovalo s *purpur(a)* ‘sytě červené barvivo’.

2) **arradikace** (= atrakce „**ad radicem**“) – přiřazení k nějakému „silnému“ kořeni na základě paronymie a nové interpretace sémantické

např. *protěžovat někoho* ‘podporovat někoho’ – připodobněno slovu *těžký*, správná výslovnost je *protěžovat* (← fr. *protéger* < lat. *prōtegere* ‘chránit’);

chřipka x *skřipka*;

vytříbit se x *vystříbřit se* (psl. **terbiti*).

3) **adideace** (= atrakce „**ad ideam**“) – nová interpretace na základě sémantických vztahů

např. p. *strach paniczny*, č. *panický strach* – vztahováno někdy k *panic* místo správného *panika*

Další příklady:

r. *blizorukij* ‘krátkozraký’ (r. dial. *blizorokij*) < **blizozorokij* (koř. **zor-*); č. *provaz*, stč. *povraz*, csl. *povrazъ*, p. *powróz*, vše < psl. **povorzъ*, **vbrzъ verzti* ‘vázat’ (doloženo v stsl. *povrěsti* ‘svázat’, souvisí i s č. *povříсло* < **po-verz-slo*), srov. též lit. *veržiu veržti* ‘zavazovat’, *viržis* ‘provaz’;

názvy zvířat:

Pojmenování zvířat mnohdy vycházejí z mylné interpretace jejich vzniku právě vlivem lidové etymologie:

č. *velbloud*, p. *wielbląd*, hl. *wjelblud*, sln. *velblod*, r. *verbljud*, stsl. *velbbodъ*
← gót. *ulbandus* ‘velbloud’ ← ř. *ἐλέφας* [elephas] ‘slon’ (možná prostřednictvím lat. *elephantus* ‘slon’) – na slovanské půdě bylo toto slovo, zprvu značkové, lidovou etymologií přichýleno k *velbjъ* ‘velký’ a *blōditi* ‘bloudit’.

něm. *Maulwurf* ‘krtek’ < sthn. *mūwërf*, *mūwurf* (koř. *mū-*, srov. stsev. *mūga*, *mūha*, *mūwa* ‘pahorek, kopec’, angl. *mow*) – současná forma obměněna v duchu lidověetymologického vztažení k Maul a mylné interpretaci jako „zvíře, které vyhazuje hlínu hubou“.

slova přejatá:

č. *hřbitov*, stč. i *břítov* (← střhn. *vrīthof* ‘ohrazený prostor, dvůr kolem kostela’) – příklonění k slovesu *hřbíti hřbu* < psl. **gre(b)ti grebъ* ‘hrabat’;

něm. *Friedhof* ‘hřbitov’ (< sthn. *frīthof* ‘nádvoří, útočiště’ < sthn. *frīten* ‘hájit, pečovat’, gót. *freidjan* ‘hájit, šetřit’) – příklonění k příbuznému něm. *Friede* (střhn. *vride*, sthn. *fridu*) ‘mír, pokoj’;

rostlina *barvínek* přes něm. *Beerwinck* z lat. *pervinca* – příklonění k *barva*;

č. *máry* (stč. *páry*) ← něm. *Bahre* ‘nosítka’ – příklonění k *mřít*;

Lidová etymologie se někdy projevuje i méně nápadným způsobem, beze změny hláskové podoby slova, ale tak, že jazykovědně neškolení mluvčí nesprávně chápou, a tedy (co do původu) chybně interpretují slova:

např.: č. *peklo* bývá spojováno s **pek-* ‘péci’, při podrobnější analýze se však ukáže, že tento výklad je chybný; v jihoslovanských jazycích je totiž vedle významu ‘peklo’ doložen i význam ‘smůla, dehet’ a tento význam má i stsl. *рѣкъль* a csl. *рѣкъль*. Slovanský základ *рѣк-* ve významu ‘smůla’ přesně odpovídá < ie. kořeni **pik-* ‘smůla’ > lat. *pix* ‘smůla’, ř. *πίσσα* [pissa] ‘smůla’. Z latiny bylo toto slovo přejato do staré horní němčiny, kde má podobu *peh* a znamená jednak ‘smůla, dehet’, jednak ‘peklo’, což souviselo s tehdejší představou o pekle jako místě, kde jsou hříšníci mučeni v horoucí smůle. Německým vlivem pak získalo i slovanské slovo *рѣкъль* ‘smůla, dehet’ sekundárně i význam ‘peklo’ (je to vlastně sémantický kalk). Na slovanském severu původní význam zanikl a převážil jen ten nově nabytý, tedy ‘peklo’.

Lidová etymologie převzatá z jiného jazyka

Jde o takové případy, kdy lidověetymologická interpretace slova nemá svůj původ v mateřském jazyce, ale je přejatá z jiného jazyka. Může k tomu dojít pouze za určitých podmínek:

a) jazyky jsou příbuzné a dané slovo je v nich formálně i významově totožné nebo podobné

např. č. *vějíř*, přejato v době národního obrození z ruštiny. R. vějer je výpůjčka něm. *Fächer*, v ruštině bylo lidověetymologicky přetvořeno vlivem slovesa *vějat* ‘ovívat apod.’. Č. slovo přejalo s výpůjčkou i její motivaci, což bylo umožněno shodným přítomným kmenem slovesa *vějati* v obou jazycích.

b) motivátorem je vlastní jméno

např. č. *lazaret* ← něm. *Lazarett* ← it. *lazzaretto* ‘nemocnice (zvláště pro malomocné)’ < benátské *lazareto*, *nazareto*. Zdrojem pojmenování je karanténní nemocnice zřízená v 15. stol. na benátském ostrůvku Santa Maria di Nazaret. Změna v násloví *n-* > *l-* nastala lidověetymologickým přikloněním k osobnímu

jménu *Lazzaro* objevujícímu se v názvu jiné nemocnice *Ospedale di S. Lazzaro* (*Lazar* byl patronem malomocných). Přenos této lidové etymologie do řady evropských jazyků byl umožněn podobným zněním jména *Lazar*.

c) dané slovo je kalkem

např. ornitonymum *ledňáček* – kalk něm. *Eisvogel* téhož významu. Sthn. podoba názvu ale byla *īsa(r)nfogal* od *īsarn* ‘železo’, podle kovového lesku křídel tohoto ptáčka. V němčině však došlo k lidověetymologickému přiklonění k *Eis* ‘led’ snad podle toho, že klade vajíčka brzy na jaře.

Bakalářská (učená) etymologie

Autorem výkladu označovaného jako *bakalářská* nebo *učená etymologie* je obvykle člověk mající jisté humanitní, často dokonce lingvistické vzdělání nebo povědomí. Podstatným rozdílem od lidové etymologie v užším slova smyslu, charakterizované často jako primárně neintencionální záležitost, je však záměrnost užití nevědeckého výkladu slova, např. v kronikách, legendách nebo ve vlastivědných a jazykovědných pracích 19. a 20. století.

Tento typ etymologizování je založen na podobných principech jako lidová etymologie, je to však záležitost intelektuální a čistě subjektivní. Zatímco podstatou lidové etymologie je podvědomá snaha zprůhlednit neprůhledná slova, učená (bakalářská) etymologie má filozoficko-poznávací funkci, která v antice i ve středověku často slouží k filozofické či teologické argumentaci.

První ukázkou tohoto typu etymologie je Platónův dialog *Kratylos*. Platon v něm Sokratovými ústy pohotově vykládá etymologické souvislosti vlastních jmen i slov obecných, ale bez jakékoli vědecké podstaty, se zaměřením pouze na řečtinu a bez jakéhokoli principu srovnání s jinými jazyky.

Podobně postupoval i římský polyhistor Marcus Terrentius Varro ve své práci *De lingua latina*, když např. slovo *terra* ‘země’ mylně vykládá od tvaru *teritur*

‘je odírána’. Stejné postupy opakují i středověcí učenci. Např. Jan Hus vysvětluje *svadba ze sva dva* ‘jsme dva’, Jan Blahoslav *kostel z kostí popel* apod.

Na stejném principu vznikaly různé **genetické legendy**, založené na starých mýtech:

egyptský mýtus o tom, že lidé pocházejí ze slz boha *Re*, je založen na slovní hříčce mezi koptským *rome* ‘člověk’ a *remjet* ‘slza’;

za řeckým mýtem o stvoření nového pokolení z kamenů, které Deukalion a Pyrrha (jediní lidé, kteří unikli potopě, seslané bohem Diem na hříšné lidské pokolení) házeli na příkaz věštby za sebe po opadnutí vody, je podobné znění řeckých slov ř. *λαός* [laos] ‘lid’ a *λαᾶς* [laas] ‘kámen’;

bohyně *Ἀφροδίτη* [Afrodite] – jméno této řecké bohyně se někdy považuje za výpůjčku etruského *apru* – to bylo na řecké půdě vlivem lidové etymologie obměněno podle ř. *ἀφρός* [afros] ‘pěna’ a *δέατο* [deato] zjevila se’, takže jméno bohyně, jako výpůjčka značkové, získalo popisnou povahu názvu označujícího „tu, která se zjevila z pěny“;

Beelzebub (v Novém zákoně ‘vrchní, nejvyšší čert’) = *Beelzebul*, fénický bůh Slunce, doslova „pán nebeského obydlí“ (*zebûl* ‘obydlí’) – obměněno podle aram. *zêbel* ‘hnůj, smetí, neřád apod.’ a ‘podřadné, nečisté, nehodné božstvo’ a vztaženo na nejvyššího ze všech čertů.

Žertovná etymologie

Je založena na podobných případech jako lidová etymologie, ale liší se tím, že je vědomá a účelová. Od vlastní lidové etymologie by měla být odlišována, ale ne

vždy se tak děje, zvláště tehdy, když některé produkty žertovné etymologie pronikají do obecného úzu a stávají se součástí slovní zásoby. Např.:

andulka ‘papoušek *Melopsittacus undulatus*’

přiklonění latinského adjektiva *undulatus* ‘vlnkovaný’ k osobnímu jménu *Andulka*. Jde asi o změnu vědomou, ne příliš starou, zřejmě z druhé poloviny 19. století, kdy se tito papoušci dostali do Evropy.

fanoušek, fanda apod.

žertovné (expresivní) přetvoření amer.-angl. *fan* (poprvé doloženo koncem 80. let 19. stol.), které je zkrácením angl. *fanatic*. V češtině se rozšířilo s rozvojem kopané ve 20. a 30. letech 20. stol. Přikloněno k mužskému zdrobnělému vlastnímu jménu;

klika hovorově expresivně ‘štěstí’

přejetí něm. *Glück* ‘štěstí’. Změna *g-* v *k-* u přejímky je běžné, stejně jako změna *-ü-* v *-i-*. Koncové *-a* lze vysvětlit žertovným přikloněním ke *klika* ‘držadlo dveří’.

Obvykle je však žertovná etymologie příležitostná, bez ambic stát se součástí slovní zásoby, často hodnotící, ironická.

Na žertovných asociacích slov s různými významy jsou založeny slovní hříčky a vtipy, někdy označované jako *kalambúry* (z fr. *calembour* nejistého původu), srov. např. slovní hříčku: skupina soch – *sousoší*, skupina hvězd – *souhvězdí*, skupina žen – *soužení*.

Zvláštním případem individuálních etymologických reinterpretací jsou případy remotivace v dětské řeči.

Malapropismy – záměna slov podobně znějících, ale významově spolu vůbec nesouvisejících

např.

mentálně místo *momentálně*

genitální místo *geniální*

iniciály místo *nacionále*

Nejde přímo o jev lidové etymologie, pouze o záměnu dvou slov, která jsou pro mluvčího v podstatě stejně nemotivovaná (název *malapropismus* se odvozuje od jména jedné z postav Sheridanovy hry Rivalové z r. 1775 – angl.. st. *malapropos* ‘nevhodný’ ← fr. *mal à propos*).